

Boekzaal der geleerde wereld

Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C.H. Beck, 2009. 1568 p. ISBN 978-3406582837. Prijs: €49,90.

De Britse schilder Robert Barker stelde in 1787 een bijzonder schilderij ten toon. Zijn stadsgedicht van Edinburgh omspande een ronde ruimte en moest vanaf een platform in het midden bekeken worden. Barker vroeg een patent aan op deze techniek, die zowel in de Schotse hoofdstad als ook een jaar later in Londen veel bekijks trok. Een volgend exemplaar, waar Londen op te zien was, betitelde de schilder als 'panorama'. Het grote succes van zijn panorama's bood Barker de mogelijkheid ze vanaf 1793 permanent ten toon te stellen in wat het Leicester Square Panorama zou gaan heten en zeventig jaar zou blijven bestaan. Zeker na het verlopen van het patent waren in Londen, maar ook in andere delen van het Britse rijk, in Europa en in Noord-Amerika al gauw allerlei andere panorama's te zien. Pioniers als Louis Daguerre ontwikkelden dit idee enthousiast door. De meeste nu nog te bezichtigen panorama's stammen uit het laatste kwart van de negentiende eeuw, toen deze kunstvorm een laatste renaissance beleefde. Het nog altijd indrukwekkende aanzicht van Scheveningen van H.W. Mesdag uit 1881 is een internationaal vermaard voorbeeld van de populariteit van het panorama in de negentiende eeuw.

De Duitse historicus Jürgen Osterhammel besteedt in *Die Verwandlung der Welt* in letterlijke zin geen aandacht aan deze kunstvorm. Wel betitelt hij een deel van de hoofdstukken in zijn indrukwekkende overzicht van de mondiale geschiedenis van de negentiende eeuw zelf als panorama's. In deze hoofdstukken gaat hij in op essentiële onderwerpen als mobiliteit, levensstandaarden, steden, *frontiers*, imperiums en nationale staten, internationale machtssystemen, revoluties en de interne vormgeving van staten. Bij de behandeling van deze onderwerpen imiteert Osterhammel het streven van het klassieke panorama naar een allesomvattend beeld door op de desbetreffende ontwikkelingen van alle regio's in de wereld in te gaan. Selectiever gaat hij te werk in de zeven thema's die volgen. Daarin schrijft hij kernachtiger over energie en industrie, arbeid, netwerken, hiërarchieën, kennis, beschaving en religie. Het streven naar een brede representativiteit verruilt hij daarbij voor een meer essayistische vorm. Hij acht het in dit gedeelte belangrijker heldere lijnen te schetsen dan alle delen van de wereld aan bod te laten komen.

Langs deze weg biedt *Die Verwandlung der Welt* niet slechts een verzameling losse panorama's en thema's. Al deze losse delen schaarde de auteur onder de these, dat de negentiende eeuw in een mondiale context gezien moet worden, omdat tijdgenoten zichzelf zo hebben beschouwd. De voor deze eeuw typische veelvoud aan 'zelfdiagnoses' van Adam Smith tot Max Weber acht hij het onmisbare uitgangspunt voor onderzoek naar de periode. Veel van die diagnoses kiezen inderdaad een mondiaal perspectief als uitgangspunt. Of dat perspectief daarom voor alle behandelde onderwerpen even belangrijk is, en of het in het alledaagse leven een grote rol speelde, blijft de vraag. Hoe dan ook is een mondiale geschiedenis van de negentiende eeuw gezien het belang dat sommige negentiende-eeuwers aan een wereldwijd kader hechtten en de tegenwoordige aandacht voor globalisering en een even zinvolle als gedurfd onderneming.

Het boek vormt op zichzelf vervolgens een panorama van die geschiedenis. Met een naar Duitse wetenschappelijke maatstaven vlotte stijl gaat de auteur op zoek naar beeld en zelfbeeld van de negentiende eeuw, naar grote lijnen en naar markante ontwikkelingen. Hij heeft veel aandacht voor de wijze waarop deze periode is overgeleverd en voor hoe historici haar tegenwoordig beschrijven. Des te opmerkelijker is het dat Osterhammel de traditionele kunstvorm van het panorama als één van deze overleveringen zelf niet onder de loep neemt. Deze kan symbool staan voor centrale kenmerken van deze periode, die ook in zijn beschrijving van de negentiende eeuw steeds terugkomen: het zoeken naar nieuwe technieken om de wereld dieper te doorgronden en in een weidser perspectief te zien, het opvoedkundige streven dat de in brede kringen populaire panorama's veel ondersteuning opleverde en de opkomst van een omvangrijk publiek voor dergelijke vertoningen zelf.

De fascinerende inleidende hoofdstukken zetten de toon voor de rest van het boek. In beachtzame, maar ook enthousiaste en levendige passages probeert Osterhammel allereerst te vatten wat 'de negentiende eeuw' eigenlijk is. Hij onderzoekt de manieren waarop tijdgenoten zichzelf beschouwden en hun beeld aan ons hebben doorgegeven, zoals de opkomst van archieven, nationale bibliotheken, professionele geschiedschrijving, statistiek, realistische reportages en fotografie. De ruimtelijke blik van de negentiende-eeuwers komt eveneens aan bod. Hun eeuw geldt als de laatste eeuw van grote ontdekkingsreizen en bezegelde de dominantie van de Europese geografie en haar wetenschappelijke intekening van de wereld.

Bovenal staat Osterhammel in zijn inleiding echter voor de moeilijkheid, dat maar een deel van de wereldbevolking tussen 1800 en 1900 überhaupt een negentiende eeuw meemaakte. De Fransen leefden op 1 januari 1801 officieel in het jaar IX, moslims in het jaar 1215, joden in 5561, boeddhisten in 2343. Als oplossing voor dit probleem zoekt de *Globalhistoriker* naar een periodisering die zich richt naar ontwikkelingen van wereldwijde betekenis die als afbakening kunnen dienen. Zo komt hij uit bij een indeling die de periode 1770-1919 omspant. Deze verdeelt Osterhammel verder onder in drie blokken. Gedurende de *Sattelzeit* (1770-1830) maakten veel staten een crisis door. De internationale machtsverhoudingen verschoven door een nieuwe imperiale politiek van landen als Engeland en Frankrijk, terwijl de mondiale economie langzaam overging naar een snellere groei vanaf de jaren 1820. Bovendien kwam het denken in termen van gelijkheid van alle burgers op, dat de interne verhoudingen in veel landen onder druk zette. Vervolgens brak het Victoriaanse tijdperk aan (1830-1880), waarvoor de wereldwijde dominantie van Groot-Brittannië als bepalend element wordt aangewezen. Tijdens de jaren 1880-1919, door Osterhammel als *Fin de siècle* aangeduid, ontstonden op tot dan toe ongekende schaal mondiale economische en communicatieve netwerken. Dit werd deels door verhevigde imperialistische politiek veroorzaakt. De industrialisatie kwam door de inzet van minerale energie en elektriciteit ook in een nieuwe fase; grote bedrijven ontwikkelden zich tot multinationals.

De individuele hoofdstukken die op deze uitvoerige inleiding volgen richten zich echter allesbehalve streng naar deze periodisering. Hun auteur beschouwt dit niet als zwakte, maar als een bewuste keuze voor 'middelgrote narratieven' om de eigenheid van de opeenvolgende onderwerpen de ruimte te kunnen geven. Het boek is zo niet alleen een waagstuk wat zijn enorme reikwijdte betreft, maar ook met het oog op zijn opbouw en verteltrant. Osterhammel onthoudt de lezers noch zijn twijfels, noch ontwikkelingen die met elkaar in tegenspraak zijn of die hij niet op één noemer kan brengen. Hij gaat steeds in op verschillende perspectieven van ooggetuigen in verschillende delen van de wereld, evenals op uiteenlopende analyses van latere datum.

Zo tekent het boek op originele wijze de omtrekkende bewegingen na van een historicus die op zoek is naar de negentiende eeuw in haar vele facetten. De kenmerken van de periode, die de auteur aan het einde van het boek bij wijze van conclusie opsomt, zijn daarom slechts enkele opvallende ontwikkelingen die door de verschillende delen heen lopen. Osterhammel benoemt een toenemende efficiëntie op het gebied van arbeidsproductiviteit, militaire slagkracht en overheidshandelen, toenemende mobiliteit, een enorme expansie van de kennis over de wereld en de uitwisseling tussen verschillende regio's, en een spanning tussen hiërarchie en gelijkheid en een streven naar emancipatie als vijf belangrijke kenmerken. Zijn eigen ongemak over deze conclusie is begrijpelijk gezien haar mistige karakter en de vraag, of deze kenmerken daadwerkelijk in het bijzonder voor de negentiende eeuw gelden.

Het is vrijwel onmogelijk te beoordelen in hoeverre Osterhammels analyses van sterk uiteenlopende onderwerpen in de verschillende thematische hoofdstukken stand houden in het licht van het meest recente onderzoek over deze deelgebieden. De enorme bandbreedte van het boek brengt hoe dan ook tekortkomingen met zich mee. Omdat de auteur slechts van zijn eigen expertise kan uitgaan, voert hij bovenmatig veel voorbeelden uit Japan, China, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten aan. Het streven naar een breed scala aan onderwerpen leidt ondanks de omvang van bijna 1600 pagina's soms tot willekeur: waarom komen bij de herinnering van de negentiende eeuw nu juist de opera als kunstvorm aan bod, terwijl andere muzikale uitingen nauwelijks genoemd worden? Waarom behandelt hij wat betreft de literatuur

wel het realisme, maar niet de romantiek als bepalend voor het literaire beeld van de eeuw?

Ondanks deze onvermijdelijke tekortkomingen is *Die Verwandlung der Welt* een boek van adembenemende reikwijdte en inspirerende durf. Net als bij geschilderde panorama's is het aan te bevelen om, na de eerste poging om het geheel in één keer op te nemen, steeds weer een ander deel van dit vergezichte en detail te beschouwen. Net als bij markante schilderijen is het de moeite waard koudwatervrees voor de omvang, de pretentie en eventueel de taal terzijde te schuiven. Door dit panorama op zich in te laten werken verrijkt de lezer niet alleen zijn kennis van de negentiende eeuw. Het boek biedt het ook een waardevol vertrekpunt eigen onderzoek in het perspectief van een wereldwijde geschiedenis te plaatsen.

Peter van Dam

P. Brusse en W.W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside*. Zwolle: Waanders, 2011. 115 p. ISBN 978-9040077982. Prijs: €29,95.

De uitkomsten van een groot Zeeuws project overtuigden Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt ervan dat de gangbare periodisering van de Nederlandse geschiedenis slecht past. Sinds Fruin gebruiken we een sjabloon dat, lopend van de Opstand en Gouden Eeuw via achteruitgang tijdens de Pruikentijd, stilstand onder de Fransen en geleidelijke herleving in de negentiende eeuw, uitmondt in een nieuw élan rond 1890. Volgens Brusse en Mijnhardt is dit schema te zeer bepaald door politieke gebeurtenissen en door Hollandse ervaringen, waardoor belangrijke transformaties in andere provincies uit zicht blijven.

Net als Fruin zien zij de Nederlandse geschiedenis als een afwijking van het Europese patroon, maar dan een sociaal-economische afwijking en geen politieke. Waar Europa in de periode 1750-1850 verstedelijkte en industrialiseerde, onderging het vroeg verstedelijkte Nederland een tegengestelde beweging: de industrie verviel, de handel verliep, steden liepen leeg, maar de landbouw en het platteland bloeiden. Als gevolg daarvan verschoven de economische-, politieke- en de culturele balans van stad naar platteland. Een nieuwe periodisering moet recht doen aan deze opmerkelijke ontwikkelingen. Aansluitend bij Niek van Sas stellen Brusse en Mijnhardt dat de periode 1750-1850 voor de vorming van het moderne Nederland veel belangrijker is geweest dan de Opstand en Gouden Eeuw die Fruin bepalend vond. Hun ambitie reikt echter verder. Ze stellen namelijk dat hun bevindingen over wat er in Nederland gebeurde zouden moeten leiden tot een heroverweging van de gangbare visie op het Europese ontwikkelingspatroon. Die wordt volgens hen al te zeer gedomineerd door de tamelijk rechtlijnige manier waarop grote landen als Engeland en Frankrijk zich van landbouweconomie tot industriestaat ontwikkelden en de Nederlandse afwijking toont de onvolkomenheid ervan aan.

Het betoog bestaat uit drie delen, beginnend met een analyse van patronen van verstedelijking, ontstedelijking en stedelijk verval in de Republiek. De bevolking van sommige steden in de kustprovincies daalde eerder, langer en om andere redenen dan die van andere, terwijl na 1750 steden in de landprovincies juist opbloeden na een eerdere relatieve stagnatie. Brusse en Mijnhardt verklaren die verschillen met behulp van de economische of administratieve functies van steden dan wel hun plaats binnen regionale of internationale netwerken. Vervolgens gebruiken ze hun Zeeuwse resultaten voor het analyseren van de verschuivende balans tussen stad en platteland daar. Tijdens de zestiende en vroege zeventiende eeuw was Zeeland relatief verstedelijkt en sterk op handel en scheepvaart gericht, maar na 1750 veranderde het in een door landbouw gedomineerde provincie waar het platteland de culturele en politieke toon aan gaf die de kwijnende steden volgden. In het derde deel bouwen Brusse en Mijnhardt ten slotte hun bevindingen uit tot een argument over de periodisering van de Nederlandse geschiedenis. De Gouden Eeuw van een verstedelijkte Republiek met een agrarische rafelrand was een uitzondering binnen Europa en ook in de Nederlandse geschiedenis. Tijdens de tweede periode vanaf 1750 verschoof de balans

van stad naar het platteland. Vervolgens sloot Nederland in de derde periode, na 1850, weer aan bij het Europese patroon van geleidelijke, evenwichtige verstedelijking en industrialisatie met een blijvend belangrijke agrarische component.

Het belang van dit boek schuilt in het krachtige pleidooi voor erkenning van de diversiteit van de Nederlandse geschiedenis, van de betekenis van regionale ontwikkelingen. Synthesen nemen inderdaad al te vaak Hollandse tendensen en gegevens als maatstaf voor het hele land en het wordt hoog tijd voor interpretaties die plaatselijke en regionale ontwikkelingen samensmeden met wat we weten over Holland tot een nieuwe visie die recht doet aan de Nederlandse diversiteit. Daarbij moeten we nog bedenken dat Brusse en Mijnhards betoog slechts een schets is gebaseerd op Zeeuwse ontwikkelingen en ondersteund met tendensen in de noordelijke landprovincies: Brabant en Limburg ontbreken eigenlijk. Pas als we die toevoegen kunnen we echt gaan spreken van een integrale geschiedenis van Nederland. Dat zou dan natuurlijk ook moeten gebeuren voor de periode vóór 1750.

Maar verschoof de balans werkelijk zo ingrijpend als het boek wil doen voorkomen? De gebruikte argumenten overtuigen niet altijd. Aanwijzingen van ontwikkelingen elders interpreteren ze tamelijk snel als passend in hun Zeeuwse beeld. Het economische belang van de landbouw wordt nogal zwaar aangezet en de nadruk op stedelijk verval wekt makkelijk de indruk dat bijvoorbeeld pauperisme zich vooral daar manifesteerde, terwijl het natuurlijk een even groot plattelandsprobleem was. Ook de argumenten over een ingrijpende culturele en politieke balansverschuiving schieten hier en daar tekort.

De hoofdvraag lijkt me echter, hoe bepalend de periode 1750-1850 was voor de vorming van het moderne Nederland. Er zit een zekere tegenstrijdigheid in de gepresenteerde redenering. Als we met Brusse en Mijnhardt verstedelijking en een gedifferentieerde economie als criteria voor moderniteit aannemen, zien we dat de perioden vóór 1750 en na 1850 zich hierdoor kenmerkten, maar die tussenperiode nu juist niet. Hoe bepalend moeten we zo'n anomalie vinden en hoe relevant is dat dan voor het Europese patroon? Met hun gloedvolle pleidooi om deze periode met andere ogen te bezien geven Brusse en Mijnhardt in ieder geval een prikkelende aanzet tot debat.

Joost Jonker

Wilfried Uitterhoeve, *Koning, keizer, admiraal. 1810 De ondergang van het Koninkrijk Holland*. Nijmegen: Vantilt 2010. 230 p. ISBN 978-94-6004-045-0. Prijs: € 15.

Bij alle herdenking die regering van Lodewijk Napoleon (1806-1810) de laatste jaren ten deel is gevallen past ook de ondergang van het Koninkrijk Holland. Sinds de studie van Th. Jorissen uit 1871 was hier geen speciale aandacht meer aan besteed. Een goede reden voor Wilfried Uitterhoeve om deze belangwekkende gebeurtenis – de opheffing van Nederland als zelfstandige staat – opnieuw te reconstrueren. Die taak is hem meer dan toevertrouwd. Als auteur van de biografie over Cornelis Kraijenhoff, minister van Oorlog onder koning Lodewijk, is Uitterhoeve goed thuis in deze periode (zie de recensie in *De Negentiende Eeuw* 35 (2011) 225-226). Bovendien is hij een meeslepend verteller en weet hij van deze episode uit de geschiedenis een dramatisch verhaal te maken dat ook voor niet-specialisten goed te volgen is.

De hoofdrolspelers aan Nederlandse zijde zijn naast koning Lodewijk, minister van Binnenlandse Zaken Röell, minister van Marine Van der Heim en admiraal Carel Verhuell, de Hollandse ambassadeur in Parijs; aan Franse zijde keizer Napoleon, diens minister van Buitenlandse Zaken Champagny en La Rochefoucault, ambassadeur in Nederland. Zij worden zo veel mogelijk via hun onderlinge correspondentie aan het woord gelaten. Een bron van onschatbare waarde is daarnaast ook het verslag van Röell over zijn reis met de koning naar Parijs eind november 1809. Lodewijk hoopte in een persoonlijk onderhoud met zijn broer het voortbestaan van het Koninkrijk Holland te verzekeren. Daar was hij na allerlei verwijten en dreigementen van Napoleon niet langer gerust op. Zijn ministers in Nederland kregen instructies hoe te handelen tijdens zijn

afwezigheid in geval van een invasie van vreemde (d.w.z Franse) troepen. Het toneel van handeling is vervolgens afwisselend Parijs, waar in het voorjaar van 1810 na Napoleons aankondiging van een gedeeltelijke annexatie van Holland werd onderhandeld over de formele regeling van de nieuwe grenzen, en Nederland, waar in diezelfde tijd delen van Brabant al door Franse troepen werden bezet en Franse douaniers en kapers de Hollandse kustplaatsen begonnen lastig te vallen. De schermutselingen die hierdoor ontstonden werden door Napoleon direct uitgelegd als beleedigingen van Frankrijk en aangegrepen om de sfeer van intimidatie rond de onderhandelingstafel in Parijs op te voeren.

Van zijn kant is het echter grotendeels toneel, veronderstelt Uitterhoeve, Napoleon zou al lang besloten hebben om Nederland in zijn geheel bij het keizerrijk in te lijven. Dit zou blijken uit een onverzonden en ongedateerde (volgens Uitterhoeve waarschijnlijk in november 1809 geschreven) brief van Napoleon aan Champagny. Waarom ging hij dan zo stapvoets te werk en vond de annexatie pas eind juni 1810 plaats? Talmen was bepaald niet Napoleons stijl. Een van de belangrijkste redenen die Uitterhoeve hiervoor aanvoert is dat de kwestie Holland speelde in de tijd van Napoleons verlovings- en huwelijks met Marie Louise van Habsburg. Hiermee trad de familie Napoleon toe tot de grote Europese dynastieën, een status waarbij een openlijk conflict tussen de twee broers geen pas gaf. Napoleon had dan ook gewild dat Lodewijk persoonlijk de Franse troepen zou verwelkomen in Amsterdam. Zover is het echter nooit gekomen. Lodewijk ontvluchtte net op tijd het land en hield zich een tijdlang schuil. Zo zette hij dan toch voor één keer in zijn leven zijn grote broer te kijk. Het lijkt mij een plausibele veronderstelling. In elk geval heeft het een spannend plot en een mooi boek opgeleverd.

Eveline Koolbaas-Grosfeld

Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010. 440 p. ISBN 9035135970. Prijs: €39,90.

De leefomstandigheden in de zogenaamde achterbuurten in Nederlandse steden in de negentiende eeuw staan centraal in Auke van der Wouds nieuwe, lijvige boek. Daarbij concentreert hij zich vooral op de onderkomens van de bewoners, hun ziekten en hun afval. Tevens besteedt hij ruim aandacht aan de oplossingen die gevonden werden voor de veelal ellendige omstandigheden: gezondheidszorg, gemeentereiniging, riolering en een algemeen beschavingsoffensief. Zijn doel is hierbij om zijn leespubliek te laten zien hoe een groot deel van de Nederlandse samenleving toentertijd woonde en leefde, maar ook om de inwoners van die achterbuurten te leren kennen en te begrijpen.

Met het onderzoekend oog van een fotograaf of een antropoloog en met de ideeën over het verlies aan *Gemeinschaft* dat dankzij de urbanisatie oprad, schetst Van der Woud aan de hand van talrijke case-studies een beeld van Nederlandse, stedelijke achterbuurten en het daarbij behorende vuil. Hierbij baseert hij zich vaak op rapporten en verslagen uit de negentiende eeuw, die de ellende veelal vol verve uit de doeken deden. Ook medische en technische ontwikkelingen worden uitgebreid beschreven, waarbij steden- en huizenbouw en de manieren voor het verwijderen van menselijke uitwerpselen veel aandacht krijgen.

De lezer van het boek doet zeer veel kennis op over de vervuilde omstandigheden in de achterbuurten, die, ondanks enkele uitwijdingen en herhalingen, met vaart wordt gepresenteerd. Of de inwoners van de buurten zich laten kennen dankzij dit boek is echter de vraag. Want diegenen die Van der Woud aan het woord laat, zijn meestal toeschouwer en nauwelijks afkomstig uit de buurten waarover zij berichten. Zeker gezien het feit dat Van der Woud zich regelmatig verlaat op gecondenseerde rapporten en verslagen van ambtenaren of particuliere verslagleggers, vertelt het boek misschien wel meer over de blik van die personen dan over het werkelijke leven van de bewoners van de buurten zelf. De gebruikte bronnen streefden tenslotte vaak een specifiek doel na en kunnen dus gezinszins als objectieve relazen worden gezien, maar veel meer als de verbeelding

van de ellende door de ogen van tijdgenoten die vanuit een betere buurt toekeken. Wel stelt Van der Woud dat de 'lageren' in de negentiende eeuw als medemens werden 'ontdekt' en suggereert hij dat artistieke uitingen aan die verbeelding hebben bijgedragen, maar hij laat zich vervolgens weer zonder kritiek leiden door diezelfde verbeeldingen. Helaas wordt ook de vraag niet gesteld waarom rond 1850 en rond 1900 de ellende plotseling als probleem wordt gedefinieerd, terwijl er wel terecht wordt opgemerkt dat het vuil en de misère in de achterbuurten al veel langer bestonden.

Opvallend is tevens het magere gebruik van secundaire literatuur, vooral van recente studies. Wanneer gesteld wordt dat de kiemen van de verzorgingsstaat voortkwamen uit de sociale politieke maatregelen die rond 1900 werden genomen, heeft de studie van Dirk Jan Wolffram over sociale politiek niet goed gelezen. En als het doel is om de inwoners van de achterbuurten beter te leren kennen, is de beste studie daarnaar het proefschrift van Dennis Bos waarin Amsterdamse arbeiders op de huid worden gevolgd en beschreven. Ook missen verwijzingen naar de betekenis van lichamelijke en het 'humanitarian narrative' zoals onder meer door Thomas Laqueur in de bundel van Lyn Hunt, *The new cultural history*, op uitdagende wijze is opgeworpen.

De bewonderenswaardige en leesbare studie van Van der Woud maakt daarmee de beloften niet helemaal waar. De blik als fotograaf is duidelijk geslaagd: het is een uitgebreide weergave van de buurten en het vuil, beschreven vanuit een observerende 'ander'. De blik als antropoloog is echter minder geslaagd: niet het gedrag van de inwoners van de buurten wordt beschreven, maar die van de ingenieurs, artsen, predikanten, ondernemers, architecten, economen en volksvertegenwoordigers, schrijvers of 'vrouwen' – zoals Van der Woud de sociaal hervormster Helena Mercier kwalificeert – die zich bogen over de ellende in de achterbuurten. Ten slotte wordt het idee over het verlies aan *Gemeinschaft* niet uitgewerkt, hoewel de conclusie van het boek, dat door middel van volksverheffing iedere achterbuurtbewoner omgevormd diende te worden tot 'kleine burger' in een nieuwe wereld, daar wel bij aansluit. Met deze stelling valt Van der Woud echter wel in de valkuil waar hij wel aan refereert, namelijk dat de beeldvorming van de Nederlandse sociale geschiedenis vertekend is door de nadruk die er in de historiografie wordt gelegd op het onderdrukkende karakter van de sociale initiatieven vanuit de middenklasse en de elite. Daarmee wordt het beoordelingsvermogen van de inwoners van de achterbuurten, die ook zelf vol enthousiasme aan 'volksverheffende' activiteiten deelnamen of ze zelfs initieerden, tekort gedaan.

Christianne Smit

Henk Gras, m.m.v. Harry van Vliet en Bennie Pratasik, *Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen*. *De modernisering van de theatrale vermakelijkheden buiten de schouwburg in Rotterdam, circa 1770-1860*. Hilversum: Verloren, 2009. 558 p. ISBN 978-90-8704-088-8. Prijs: € 49.

In de negentiende eeuw veranderde Rotterdam van een kleine provinciestad met relatief weinig vermaak naar een stad met een rijk uitgaansleven. In *Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen* onderzoekt Henk Gras de ontwikkelingen van het theatrale vermaak buiten de schouwburg in de periode van 1770 tot 1860. Aan de hand van een immens aantal primaire bronnen, zoals periodieken, petitieën, schouwburgadministratie en armengeldregisters, onderzoekt hij de productie, distributie en consumptie van drie verschillende vormen van theatrale vermakelijkheden: de kermis, het genootschapstoneel en het (kleine) commerciële circuit. Centraal daarbij staat niet het specifieke aanbod van opvoeringen en toneelteksten, maar de theatrale podia, hun bezoekers en de beleving van het vermaak.

Gras zet op overtuigende wijze uiteen dat de drie genoemde theatrale circuits onafhankelijk van elkaar binnen een eigen complexe culturele, sociale, economische en politieke context zijn ontstaan. Deze drie vormen van vermaak worden in aparte afdelingen gepresenteerd en kunnen daarom gemakkelijk afzonderlijk worden gelezen. In de introductie schetst Gras – aan de hand van de *Physiologie van Rotterdam* (1844), waaraan ook de titel is ontleend – een beeld van de verschillende sociale groepen en de geografische spreiding van vermaak in Rotterdam. Onnodig

gedetailleerde uitweidingen over specifieke kenmerken van sociale types, maken de introductie tot een wat onoverzichtelijke reeks anekdotes, waardoor de dynamiek en snelheid uit de argumentatie verdwijnen. Het is daarom aan te bevelen de introductie ter kennisgeving te nemen en het boek te beginnen bij de tweede afdeling.

In de tweede afdeling staat de kermis en vooral de kermiskwestie centraal. Net als in zijn eerdere publicaties over de Rotterdamse schouwburg, maakt Gras ook hier gebruik van ver- tooganalyse en prosopografische methoden. Hij laat uitstekend zien hoe de kermiskwestie op vier macroniveaus werd bediscussieerd. Het oordeel om de kermis af te schaffen werd voor- namelijk gevoed door sociale motieven, zoals de volksgezondheid, en minder door culturele beschavingsmotieven. Gras toont aan dat de argumenten die de voor- en tegenstanders van de kermis gebruikten verrassend genoeg niet per se gebonden was aan hun sociale positie. Gras gaat ook uitvoerig in op de wijze waarop kermisvermaak was gedifferentieerd naar ruimte en klasse.

In de derde afdeling bespreekt Gras drie vormen van genootschaptooneel. Net als de voor- gaande afdeling is dit wederom een exacte en minutieuze studie, waarin hij de regulatie en orga- nisatie van cultuur binnen besloten, commerciële- en consumentengenootschappen onderzoekt. De sociaal-filosofische gedachte dat een individu zich in collectief verband moreel beter ontwik- kelde, ziet Gras als reden waarom sociale groepen algemene en specialistische genootschappen verkozen boven het aanbod op de open markt.

Het aanbod van commercieel vermaak buiten de kermisweken staat centraal in de vierde en laatste afdeling. Gras nuanceert de door historici breed gedeelde visie dat alleen de schouwburg als kunstinstelling werd gewaardeerd en het commerciële vermaak puur als amusementscircuit werd gezien. Deze opvatting weerlegt hij door zich onder andere te verdiepen in de ideologische achtergrond van verschillende kranten en tijdschriften. De schouwburg heeft volgens Gras geen autocratische positie genoten binnen het culturele leven in Rotterdam.

Gras heeft zich tijdens zijn onderzoek zichtbaar vermaakt. Zijn enthousiasme om de lezer deelgenoot te maken van alle interessante details straalt van de pagina's af. Helaas resulteert dit enthousiasme ook in nodeloze citaten, waardoor de grote lijnen van het boek regelmatig onder- gesnood raken. De opvallende slordigheden in de eindredactie (krom geformuleerde zinnen en taalfouten) maken het lezen van dit boek niet altijd een feest. Het ontbreken van een register en noten bij de tweede appendix doen de studie eveneens te kort. In deze studie waar zoveel aandacht wordt geschonken aan de geografische differentiatie van de verschillende amusements- vormen zou een stadsplattegrond niet mogen ontbreken.

Ondanks deze slordigheden en een onevenwichtige verhouding tussen hoofd- en bijzaken, is *Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen* toch een onmisbare studie geworden waar geen enkele onderzoeker die zich bezighoudt met negentiende-eeuwse stedelijke cultuur omheen kan. Gras' intensieve bronnenonderzoek, systematische methoden en kritische blik op menig heilig theaterhuisje vormen een uitstekend uitgangspunt voor vervolgonderzoek naar de theatrale ver- makelijkheden in Rotterdam en andere steden in de negentiende eeuw.

Sylvia Alting van Geusau

Liesbet Nys, *De intrede van het publiek. Museumbezoek in België 1830-1914*. Leuven: Univer- sitaire Pers Leuven 2012. 437 p. ISBN 978-90-5867-8980. Prijs: € 59,50.

De bij elkaar horende schilderijtjes *De oude zaalwachter* (Museum Mesdag) en *Museumbezoek* (Stedelijk Museum Amsterdam) van August Allebé (1838-1927) uit 1870 lijken model te staan voor de gangbare voorstelling van een museumbezoek in de negentiende eeuw. Een elegant geklede dame en heer treden betreden een vrij donkere zaal, waarin gipsafgietsels van klassieke sculptuur schijnbaar zonder enig verband staan opgesteld. Een andere gegoede heer zit op zijn gemak de krant te lezen. Een zaalwachter, gewapend met een plumeau en in een wat onderdanige pose, sloft voorbij. Het is bekend dat het tafereel was gesitueerd in het *Musée des copies* in Brussel; het staat

dan ook afgebeeld in Liesbet Nys' studie over Belgisch museumbezoek in de negentiende eeuw.

Was het in de negentiende-eeuwse musea zo donker, rustig en stoffig, en kwam er alleen maar dit soort bezoekers uit de gegoede standen? De kwestie werd ook al aangekaart in het themanummer van dit tijdschrift *Druk bekeken* (2010 nr. 3), waar gesteld werd dat onderzoek daarnaar niet eenvoudig is: destijds organiseerde men geen bezoekersonderzoeken en enquêtes zoals thans gangbaar zijn. Maar via rapporten, jaarverslagen, bezoekersreglementen, catalogi en gidsen, reisverslagen en berichten over openingstijden zou er toch wel het een en ander te achterhalen moeten zijn. Deze omvangrijke studie over de museumsituatie in België laat zien dat men via deze 'indirecte methode' inderdaad een heel eind kan komen. In haar voorwoord beschrijft de auteur het door haar gebruikte bronnenmateriaal. Wat het bovenvermelde *Musée des copies* betreft, kon zij bijvoorbeeld uit tijdschriftartikelen en Kamerverslagen afleiden dat het voornamelijk bezocht werd door kunstenaars (zoals Allebé zelf).

In dat voorwoord situeert Nys ook haar eigen positie binnen de internationale – overigens in de kinderschoenen staande – *museum visitor studies*. In tegenstelling tot de door Foucault en Bourdieu geïnspireerde richting die als uitgangspunt heeft dat het museum een medium voor sociale controle en (zelf)disciplinerend is, kiest zij voor een benadering die uitgaat van een actief structurerende rol van de museumbezoeker door vragen, klachten, negeren dan wel respecteren van de reglementen, of gewoon door (niet) te komen. Overigens komt die actieve rol van het publiek weinig uit de verf, en dan voornamelijk aan het einde van de behandelde periode waarin het museumbezoek, en dus ook de respons van het publiek, explosief toeneemt. 'Cultuurconsumptie' en 'sociale verhoudingen' worden eveneens als cruciale begrippen geïntroduceerd; het eerste krijgt nauwelijks reliëf door het ontbreken van vergelijkingen met andere vormen van cultuurparticipatie, het tweede krijgt ruim de aandacht.

Verder heeft de auteur ervoor gekozen om verschillende soorten musea onder de loep te nemen, dus niet alleen kunstmusea maar ook historische- en natuurwetenschappelijke musea. Dit brengt inderdaad ongelijktijdigheden in de ontwikkeling van bezoek en publieksgericht museumwerk aan het licht. Daarbinnen is de selectie van behandelde musea niet expliciet; de aanwezigheid dan wel staat van ontsluiting van archieven lijkt de belangrijkste overweging te zijn geweest. Duidelijk is, dat er nog heel wat archiefmateriaal braak ligt.

Het boek is helder gestructureerd. Nys onderscheidt drie periodes in de ontwikkeling van (het tegemoet komen aan) het museumpubliek: 1830-1860, 1860-1890 en 1890-1914. Binnen deze drie periodes worden de verschillende aspecten van het museumbezoek (het denken hierover; de concrete 'gastvrijheid' zoals die blijkt uit toegangsprijzen, openingstijden, reglementen en locatie of bereikbaarheid van het museum; samenstelling en intenties van het publiek; publieksvoorzieningen als naambordjes, gidsen, rondleidingen) in afzonderlijke hoofdstukken behandeld zodat vergelijking goed mogelijk is. Een zekere opsommerigheid binnen de afzonderlijke rubrieken doet helaas afbreuk aan die duidelijkheid.

In de eerste periode is het museum praktisch alleen toegankelijk voor een 'geprivilegieerd publiek'. Geleerden, en kunstenaars, die daar komen om te leren via het kopiëren van oude meesters, vormen daar een belangrijk bestanddeel van. Pas tegen het einde van de eeuw, als originaliteit en vrije creatie een belangrijke rol gaan spelen in het denken over kunst, vermindert de functie van het museum als trainingsplaats voor kunstenaars. Tot die tijd blijken ook voor hen reglementen noodzakelijk, bijvoorbeeld het verbod op het ter plekke handel drijven in kopieën. Handreikingen aan het publiek worden in dit stadium niet nodig geacht.

Vanaf 1860 is er sprake van een 'mildere gastvrijheid' met ruimere toegangsmogelijkheden en een groeiend besef dat het museum voor meer doelgroepen aantrekkelijk zou moeten zijn. Door betere transportmogelijkheden neemt het internationaal toerisme toe, waarvan ook de musea profijt trekken; deze – welgestelde – publieksgroep ziet men graag komen. Behalve de Vlaamse Primitieven en Rubens zijn er ook natuurwetenschappelijke publiekstrekkers, zoals het geraamte van de 'iguanodon' in het *Musée royal d'histoire naturelle*. Hier en daar verschijnen naam- en tekstbordjes bij de objecten, hetgeen in België uteraard aanleiding is tot een taalstrijd. Vanaf 1890 neemt, ondanks de uittocht van de kopiërende kunstenaars, het publiek toe. Het

museum gaat gezien worden als een middel tot volksoontwikkeling en -verheffing, en het gaat zich richten op schoolkinderen (die voorheen niet welkom waren!) en in mindere mate op de arbeidende klasse. Evocatieve opstellingen als habitatgroepen, maquettes en stijlkamers worden speciaal voor dit nieuwe publiek ingericht. Overigens was men in België daar nogal laat mee.

Wat betreft de periodisering rijzen er wel enkele vragen. Er wordt geen aandacht geschonken aan factoren die van invloed waren op de verschuivingen in het museumbezoek. Waarom vormde 1860 een soort waterscheiding? Hadden de ontwikkelingen aan het eind van de negentiende eeuw, behalve met op opkomst van de socialistische beweging die voor meer arbeidersparticipatie zorgde, ook te maken met ontwikkelingen als het universitair onderwijs in de bètavakken (waardoor de natuurwetenschappers wegbleven) of de Reformpedagogiek in het lager onderwijs (waardoor de schoolkinderen kwamen)? Het laatste zou ook in verband gebracht kunnen worden met de tendens naar meer 'aanschouwelijkheid' in de museumpresentaties. En was er niet méér informatie te halen uit bewaard gebleven bezoekersboeken (vergelijk het artikel van Bergvelt/Hörster in *Druk bekeken*)? En uit de eerste publiekstellingen (ca. 1900)? Waarom lezen we wel dat in 1908 in het Antwerps Folkloremuseum 2000 van de 15.556 bezoekers scholieren waren, maar niets over de overige 13.556 bezoekers?

Niettemin: er is pionierswerk verricht, en de resultaten stemmen optimistisch over het verdere verloop van *museum visitor studies*.

Lieske Tibbe

Greet Draye, *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen 1830-1914*. Nijmegen: Vantilt, 2009. 458 blz. ISBN 9789460040061. € 29,95.

De laatste decennia is er veel aandacht voor het Nederlandse genootschapswezen. Was Wijnard Mijnhardt in 1987 met zijn dissertatie *Tot heil van 't mensdrom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* een pionier, sindsdien hebben tal van studies over dit fenomeen het licht gezien. Vooral over achttiende-eeuwse genootschappen is relatief veel gepubliceerd, zoals door Kees Singeling (*Gezellige schrijvers*) en Marleen de Vries (*Beschaven!*). Maar ook over genootschappen in de negentiende eeuw is inmiddels het een en ander verschenen, niet in de laatste plaats dankzij de niet aflatende inspanningen van Willem van den Berg. Wat nog ontbrak was een studie over de genootschappelijke structuur in Vlaanderen. Hoe was deze georganiseerd en in hoeverre was die vergelijkbaar met de Nederlandse?

Op 16 mei 2007 promoveerde Greet Draye – die eerder al over het Brusselse kunstgenootschap De Distel publiceerde – aan de KU Leuven op *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen 1830-1914*. In 2009 verscheen de rijk geïllustreerde handelseditie. Het boek is inmiddels bekroond met de Leon Elautprijs van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Dankzij deze studie kunnen we een antwoord op de hierboven gestelde vraag geven.

Sinds de Belgische Opstand en de Tiendaagse Veldtocht floreerde het nationalisme in Vlaanderen meer dan ooit. Men was trots op de eigen natie en er bestond een groot geloof in de maakbaarheid van de Belgische samenleving. Voor de literatuur was daarbij een belangrijke rol weggelegd, zo geloofden veel letterkundigen. Met de toenemende invloed van het Frans waren velen beducht voor het verlies van de status van het Nederlands. Zo iemand was de filoloog Jan Frans Willems, een ware taalminnaar, die zich net als vele geestverwanten (Ferdinand Augustijn Snelaert, Hendrik Conscience en tal van vergeten letterheren) als 'ware Belgen' karakteriseerden. Om hun idealen in daden om te zetten, richtten ze literaire genootschappen op, zoals De Olyftak in Antwerpen en het Gentse De Tael is Gansch het Volk, in 1835 en 1836. Deze hadden de doelstelling een plaats op te eisen voor de Nederlandse taal en literatuur in het overwegend Franstalige België. Drayes boek illustreert de permanente vermenging van het literaire en politieke veld in de negentiende eeuw; de letterkunde was een hulpmiddel om een Vlaamse identiteit te creëren.

Op basis van veel nieuw en onbekend bronnenmateriaal schetst Draye het reilen en zeilen van deze en vele andere genootschappen tussen 1830 en 1914. Ze gaat uitvoerig in op de hoofdrolspelers, de debatten die plaatsvonden, de intellectuele kwesties die werden aangeroerd, de strijd voor een uniforme spelling en de onderlinge ruzies. Zo biedt het boek een geschiedenis van de vroege Vlaamse Beweging. Als gevolg van de vele citaten en het gebrek aan tussentijdse conclusies raakt de lezer de grote lijn soms echter enigszins kwijt. De term 'sociabiliteit', die in het Nederlandse genootschapsonderzoek centraal staat, speelt een minder belangrijke rol. De letterkundigen waren vaak zo druk met het algemene belang dat er voor literatuur weinig ruimte overbleef. Of zoals Draye het formuleert: 'De Vlaamse letterheren hielden zich echter vooral in theorie bezig met literatuur. In de praktijk besteedden zij het merendeel van hun tijd aan hun ijver voor wat zij als de ware Belgische natiestaat beschouwden. De boetes op niet gehouden lezingen werden zelden uitgeschreven.'

Toch blijft de lezer met enige vragen zitten. Lotte Jensen merkte in haar recensie van het boek (*BMGN* 126 (2011) 116-118) treffend op dat de literatuur in deze studie ontbreekt, terwijl de geschiedenis van Vlaamse *littéraire* genootschappen centraal staat. Natuurlijk, Conscience was een held van de Belgische natie. Maar wat was de rol van de Noord-Nederlandse literatuur in de Vlaamse genootschappen? Willem Bilderdijk, die Nederland werd gezien als de grootste dichter van zijn tijd, wordt in Drayes boek slechts tweemaal genoemd. Hendrik Tollens komt slechts één keer voor. Ook klassiekers als Cats, Hooft en Vondel – waarover in Nederlandse genootschappen veelvuldig werd gediscussieerd – komen in Drayes boek niet voor.

Bovendien is het jammer dat Draye haar boek pas in 1830 laat beginnen. Sinds de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 1815 in een Verenigd Koninkrijk waren samengebracht, spande Willem I zich in om de Nederlandse taal en literatuur in het zuiden te promoten. In het Zuiden werden, met financiële steun van de koning, literaire genootschappen opgericht, zoals de Maatschappij van Nederlandsche Taal en Letterkunde te Gent en de Koninklijke Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde, onder de zinspreuk Eendragt en Vaderlandsliefde te Brugge (in 1821 en 1819). Hiervan werden ook Nederlandse auteurs als Siegenbeek, Van der Palm, Tollens en Bilderdijk lid. Het is spijtig dat deze vroege genootschappen buiten beschouwing worden gelaten. Maar dat neemt niet weg dat Greet Draye met *Laboratoria van de natie* een leemte opvult in het genootschapsonderzoek.

Rick Honings

Christophe Verbruggen, *Schrijverschap in de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*, Nijmegen: Vantilt, 2009. 416 p. ISBN 978-94-6004-099-9. Prijs: € 29,95.

In 1847 werd in België de eerste vereniging opgericht van letterkundigen: de Société des Gens de Lettres. Doelen van de organisatie waren de verdediging van het bestaansrecht van een 'nationale literatuur', het faciliteren en stimuleren daarvan, en het bevorderen van de onderlinge verbondenheid (*fraternité*) van Belgische auteurs. In de praktijk kwam dit neer op ijveren voor een betere regeling van het auteursrecht, vooral wat betreft de praktijk van het 'contrefaçon', het zonder vergoeding nadrukken van buitenlandse – vooral Franse – literatuur, waarin België uitblonk maar wat niet bevorderlijk was voor de literaire productie van eigen bodem. Kenmerkend voor deze vereniging, die slechts vijf jaar bestond, was de samenstelling van het ledenbestand: voorwaarde voor toelating was wel dat men een 'publicatierijp manuscript' moest kunnen voorleggen, maar daar bleef het dan ook bij. Adellijke personen en beoefenaars van vrije beroepen die zich daarnaast bezighielden met 'litteratuurke spelen' waren even welkom als de nog zeldzame 'beroepsauteur'. In de loop der tijd zou de laatste groep steeds meer de overhand krijgen op de dilettanten en zou het schrijverschap zich professionaliseren. Dit was echter een moeizaam proces; met de stappen die genomen werden om dit proces te bevorderen houdt *Schrijverschap in de belle époque* zich bezig. Onderzoeksvragen waren onder andere: hoe organiseerden schrijvers zich, en op basis waarvan? Hoe kozen zij positie binnen politieke en maatschappelijke tegen-

stellingen? Was er sprake van een autonome Belgische literatuur ten opzichte van de Franse en Nederlandse? Hoe vormden beroepsauteurs voor zichzelf een identiteit en standsbesef?

De auteur heeft zich hiervoor geconcentreerd op de vorming van sociale groepen binnen de literaire wereld of liever het literaire ‘veld’, want de veldtheorie van Pierre Bourdieu is voor hem een belangrijk uitgangspunt geweest. In deze lijn wordt groepsvorming gezien als bundeling van sociaal kapitaal of, wat betreft de leden individueel, een streven om sociaal kapitaal te verwerven naast het al aanwezige cultureel – en het vaak niet aanwezige economisch kapitaal; dit alles om binnen het literaire veld meer status en prestige (ofwel: symbolisch kapitaal) te bemachtigen. In de inleiding legt de auteur hier verantwoording van af, alsmede van de door hem gekozen werkwijze van sociale netwerkanalyse.

Na de heldere en pittige inleiding stelt het eerste hoofdstuk, over auteursbelangenverenigingen, zeer teleur: het is een vrijwel ondoordringbare opsomming van een lange reeks opvolgers van de eerste ‘Société des Gens de Lettres’. Naast verenigingen van literaire auteurs waren er ook vakorganisaties van toneelschrijvers en journalisten, en natuurlijk van alles Frans- en Nederlandstalige varianten; en dan kon men ook nog verkiezen om lid te worden van een beroepsvereniging in Frankrijk of Nederland (het omgekeerde was niet erg in zwang). In aansluiting hierop wordt in het tweede hoofdstuk de beeldvorming van het schrijverschap als intellectueel beroep behandeld, zowel in kwantitatief opzicht (aantallen, leeftijdsopbouw, geslacht, woonplaats) als kwalitatief. Voor het laatste worden twee casussen beschreven. Zoals in Frankrijk de Dreyfus-affaire de intellectuelen zich aaneen deed sluiten in de Ligue des Droits de l’Homme (met een Belgische Liga voor de Mensenrechten als aftakking in 1901), zo werd ook de Belgische intelligentsia gemobiliseerd door de terdoodveroordeling van de Belgische anarchist Edward Joris in Constantinopel in 1905, wegens vermeende betrokkenheid bij een bomaanslag. Voor de verdachte had deze ‘mini-Dreyfus-affaire’ een gunstig resultaat. Een tweede casus is de opmerkelijke loopbaan van de eveneens anarchistische auteur en vrijmetselaar Raymond Limbosch, die uit engagement intellectuele activiteiten afwisselde met bloemen kweken en -venten; een merkwaardig voorbeeld van ‘professionalisering’ van het schrijverschap.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de in grote hoeveelheid voorkomende literaire en culturele tijdschriften, met *La Jeune Belgique*, *L’Art moderne* en *La Société Nouvelle* als meest belangrijke. Verbruggen stelt, dat ‘de markt’ – het lezerspubliek – ontoereikend was voor de literaire productie, en men zou denken dat auteurs en tijdschriften dan ook hevig vochten om de aandacht van dat publiek. Er waren dan ook, behalve weer Frans- en Nederlandstalige, katholieke, socialistisch/anarchistische, symbolistisch/esoterische, a-politieke/ pluralistische bladen en één tijdschrift van expliciet liberale snit (*Revue de Belgique*). Toch past de auteur hier niet Bourdieu’s notie van distinctieve strijdacties toe, zoals het zich afzetten tegen elkaar en/of tegen ‘de bourgeois’ (hoewel dat laatste toch bijvoorbeeld in de Salonkritieken van *L’Art moderne* in overvloed voorkomt). Vooral op basis van clusteranalyses – patronen van gemeenschappelijke medewerkers aan diverse tijdschriften – is hij van mening dat het gemeenschappelijke intellectuele standsbesef *au fond* belangrijker was dan richtingstrijd. Dat gold weer niet voor het taalverschil: tegen het einde van het behandelde tijdvak ziet de auteur Frans- en Nederlandstalige auteurs en intellectuelen steeds verder uit elkaar groeien.

Lieske Tibbe

Sanne Parlevliet, *Meesterwerken met ezelsoren. Bewerkingen van literaire klassiekers voor kinderen 1850-1950*. Hilversum: Verloren 2009. 392 p. ISBN 978-90-8704-121-2. Prijs: €39.

In de inleiding van deze dissertatie stelt Parlevliet dat de meeste lezers eeuwenoude populaire verhalen (‘klassiekers’) zoals *Robinson Crusoe*, *Baron von Münchhausen* en *Van den Vos Reynaerde* slechts leerden kennen door een bewerking voor de jeugd. Daarna worden het begrip ‘kinder-klassieker’ en het onderzoeksdoel duidelijk door haar geformuleerd. De onderzoeks-

vragen zijn: Wat waren de opvattingen over het lezen door en het bewerken voor kinderen van klassiekers? Welke teksten werden er bewerkt en door wie? Welke plaats namen de bewerkingen in ten opzichte van oorspronkelijke literatuur voor kinderen? Op welke wijze werden de oude teksten naar kinderen toegeschreven? Wat was het effect van de veranderingen op de verhalen? En hoe kunnen deze worden verklaard?

Vervolgens omschrijft de auteur begrippen als bewerken, adapteren en vertalen en verdedigt ze haar keuze van de periode. Daarna komt de specifieke aard van de bewerking aan bod, gevolgd door een geargumenteerde voorstel om bewerkingen te beschouwen als een vorm van 'schriftelijke folklore'. Zij hangen namelijk sterk af van de snel veranderende opvattingen over het kind en zijn opvoeding. Dan volgen hoofdstukken over karaktervorming aan de hand van *Robinson Crusoe*: van openlijk propageren tot stiekem stimuleren, over representaties van het gezin in *Van den Vos Reynaerde*, *Robinson Crusoe* en *Gulliver's travels* en over dieren en dierpersonages in *Van den Vos Reynaerde* en *Gulliver's travels*.

Parlevliet concludeert dat de bewerkingen voor de jeugd een brug moesten slaan tussen de oude meesterwerken en het nieuwe publiek, maar dat het een voortdurend laveren was tussen traditie en vernieuwing, literatuur en lectuur, moralisme en vermaak, ethiek en esthetiek. De wijze van bewerken kan niet worden begrepen zonder kennis van de socialisatie van de jeugd wat betreft pedagogische en sociale normen en waarden. Er is daarbij sprake van een slingerbeweging: de oorspronkelijke verhalen werden verwerkt tot een kinderboek door terug te grijpen op populaire jeugdliteraire genres die op hun beurt al afgeleid waren van de oerteksten die werden bewerkt. Van de oorspronkelijke bedoeling en sfeer van deze oerteksten bleef dan ook weinig over: *Van den vos Reynaerde* en *Tijl Uilenspiegel* werden grappige vertellingen en *Gullivers reizen* werd een bijzonder sprookje. In de deelbijlagen vinden we schematisch de bewerkingen van acht verhalen uit de wereldliteratuur: *Van den Vos Reynaerde/Reynaerts historie*, *De vier Heemskinderen*, *Tijl Uilenspiegel*, *Don Quichot*, *Het journaal van Bontekoe*, *Robinson Crusoe*, *Gulliver's travels* en *Baron van Münchhausen*.

De onderzoeksvragen worden degelijk en minutieus door Parlevliet uitgewerkt, adequate theorieën worden daarbij betrokken en zorgvuldige analyses leiden tot meestal overtuigende conclusies. Er zijn echter nogal wat onduidelijkheden. Waarom heeft de auteur zich beperkt tot de vier oude meesterwerken die het meest voor de jeugd zijn bewerkt: *Robinson Crusoe*, *Tijl Uilenspiegel*, *Gulliver's travels* en *Van den Vos Reynaerde*? Waarom worden er aparte hoofdstukken gewijd aan representaties van het gezin en aan dieren en dierpersonages? Hiervoor komen namelijk slechts een paar oude verhalen in aanmerking. Deze 'excursies' doen zeer geforceerd aan, zeker wat betreft de rol van het gezin.

Waarom een bewerking in zijn geheel een ironische vorm van taalgebruik genoemd kan worden, wordt niet duidelijk gemaakt (p. 166). Ook niet wat de scabreuze passages in *Robinson Crusoe* zijn (p. 168). Wat zijn *Robinson*-bewerkingen met een rooms tintje (p. 259)? Niet alle aanpassingen, genoemd in de paragrafen over censuur, zijn het gevolg van censuur (pp. 171 en 178). *Van den vos Reynaerde* is toch veel meer een satirisch dan een humoristisch verhaal (p. 319)? En ik mis het voor de hand liggende feit dat klassieke verhalen ook vanwege hun humor, wonderbaarlijke situaties en spanning voor de jeugd naverteld werden.

Het is plezierig dat het proefschrift geïllustreerd is, maar hierbij zijn wat foutjes ontstaan. De illustrator van een boek van Jan Mens is wel bekend (pp. 75 en 243), het is Hans Kresse (te zien aan zijn monogram op p. 75). F.H. van Leent wordt ten onrechte als illustrator opgevoerd (p. 291). Bovendien heeft hij zijn *Reynaert*-bewerking vertaald uit het Engels, zodat dit boek hier eigenlijk niet thuishoort.

Dat neemt niet weg dat *Meesterwerken met ezelsoren* een interessante studie is, waarin met duidelijke voorbeelden veelal overtuigend wordt aangetoond, hoe de bewerkingen van klassiekers voor de jeugd, verschenen tussen 1850 en 1950, informatie geven over opvattingen over kinderen, opvoeding, onderwijs en jeugdliteratuur in dat tijdsbestek.

C.J. Aarts en M.C. van Etten, *175 jaar Nijgh & Van Ditmar. Nimmer dralend 1837–2012*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2012. 512 p. ISBN 978-90-388-9480-5. Prijs: €45.

Op 1 januari 1837 vestigt H. Nijgh zich als zelfstandig boekhandelaar in de Bezemakerssteeg te Rotterdam. Zijn eerste uitgave, in december 1837, is de verhalenbundel *Het klaverblad* van zijn plaatsgenoot A. van der Hoop jr. In de loop van de lange negentiende eeuw, waarop ik me voor deze bespreking concentreer en die ruwweg in de eerste 135 bladzijden aan de orde komt, breidt het fonds van Nijgh – vanaf 1870 Nijgh & Van Ditmar – zich uit tot (vertaalde) romans, verhalenbundels, poëzie en kinderboeken, tijdschriften (o.a. *Philarete*, *Humoristisch Album* en *Uilenspiegel*), het jaarboekje *Dorcas*, reis- en plaatsbeschrijvingen, geschiedkundige werken, (reis) gidsen, biografieën, leerboeken, libretti, tot pamfletten over de spoorwegen aan toe. H. Nijgh is bovendien in 1843 de oprichter van het *Rotterdamsch staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad* dat met ingang van 1844 de compactere titel *Nieuwe Rotterdamsche Courant* krijgt. Hij brengt die echter onder in een aparte firma.

De samenstellers van deze uitgave hebben de 175 jaar in tijdvakken verdeeld: 1837-1869, 1870-1908, 1908-1930 etc. In totaal onderscheiden ze tien perioden van wisselende lengte, de kortste bestrijkt de Tweede Wereldoorlog. Die ‘hoofdstukken’, met titels als ‘H. Nijgh, een fatsoenlijk man’, ‘De firma Nijgh & Van Ditmar’ en ‘Hooger op’, worden allemaal ingeleid met korte historische schetsjes waarin de voornaamste gebeurtenissen met betrekking tot de geschiedenis van het bedrijf worden beschreven. Na zo’n inleiding volgt een keuze uit de uitgaven uit de betreffende periode, in chronologische volgorde, waarbij uit elk jaar telkens een, in enkele gevallen twee uitgaven nader worden belicht. De belangrijkste auteurs die in het fonds vertegenwoordigd zijn, krijgen extra aandacht in de vorm van wat uitgebreider biografietjes. Voor de jaren 1837-1869 zijn dat onder meer Charles Dickens, H. Tollens Cz., Heinrich Heine en J.J. Cremer. Maar de meeste ruimte krijgen de boeken zelf: ze worden afgebeeld in kleur, vaak zowel het omslag als de titelpagina, en minutieus beschreven. Gegevens voor die beschrijvingen worden behalve uit het boek zelf ook gehaald uit de rubriek ‘Nieuw verschenen uitgaven’ uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Dat is voor de periode tot 1940 zo’n beetje de enige andere bron, aangezien het archief van de uitgeverij bij het bombardement van Rotterdam nagenoeg geheel verloren is gegaan.

In een uitgave die zo bol staat van de feiten en feitjes, is het niet verwonderlijk dat er hier en daar een foutje in is geslopen. De opmerkelijkste staat op p. 31, waar de jaren van overlijden van Lodewijk XVI en diens zoon een eeuw te laat in 1893 en 1895 worden gedateerd. Het zou aardig geweest zijn als op p. 82 in de beschrijving van *De lotgevallen van Pieter Spa, op zijn reis naar London, aan de jeugd verteld door Agatha* (1875) was vermeld dat de dichter W.J. van Zeggelen de auteur was van het origineel uit 1838. Jammer is ook dat ze door het ontbreken van een personen- en titelregister veel van haar waarde als naslagwerk verliest, al wordt naar verluidt gewerkt aan het herstel van deze omissie. Het boek, waarvan de vormgeving door Huug Schipper alle lof verdient, is in woord en beeld niettemin een rijke mijn voor de (boek)historicus en Neerlandicus.

Dick Welsink